

ՍՈՆԱ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՈՆԱՇԽԱՐՀԻ ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐՆ ԸՍՏ Ն. ԱՂՈՆՑԻ «ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ» ԱՇԽԱՏՈՒԹՅԱՆ

Հայ ուրարտագիտության մեջ մեծ է հայ ականավոր գիտնական Ն. Աղոնցի ներդրումը: Նա իր կյանքի վերջին տարիներին զբաղվել է Բիայնիլի-Ուրարտուի պատմության ուսումնասիրությամբ և արդյունքները հետմահու 1946 թ. ֆրանսերեն հրատարակվել են «Հայաստանի պատմություն. Ակունքները X-VI դդ. մ.թ.ա» խորագրով ստվարածավալ հատորում¹: Նա իր աշխատության մեջ հիմնականում անդրադարձել է Բիայնիլի-Ուրարտուի (մ.թ.ա IX-VI դդ.) ռազմաքաղաքական իրադարձություններին, տեղանուններին, դիցանուններին ու նաև հայ ժողովրդի քաղաքական պատմությանը և ներքին կյանքին:

Այս աշխատությունը արդյունք է հեղինակի երկար տարիների ջանադիր գիտական պրպտումների, սեպագիր հարուստ աղբյուրների և այլալեզու փաստական նյութի մանրակրկիտ հետազոտության²:

¹ Adontz N., Histoire d'Arménie. Les origines du X siècle au VI (Av. J. C.) Paris, 1946, p. 445 (այսուհետև՝ HA). Տե՛ս նաև Աղոնց Ն., «Հայաստանի Պատմություն. Ակունքները X-VI դդ. մ.թ.ա» Կ. Սեդրոսյանի հայերեն թարգմանությամբ և Գ. Սարգսյանի խմբագրությամբ՝ (այսուհետև՝ ՀՊ), Երևան, 1972, էջ 430: Ն. Աղոնցի ֆրանսերեն աշխատության առաջաբանը գրել է ֆրանսիացի ակադեմիկոս Ուլնե Գրուսեն: Ն. Աղոնցի մահվանից հետո Ռ. Գրուսեն ձեռնամուխ եղավ ֆրանսերեն լեզվով երկհատորանոց «Հայոց պատմություն» աշխատության ստեղծմանը, և 1947 թ. Փարիզում հրատարակեց "Histoire de l'Arménie. des origines à 1071. t. I. Avec dix cartes et cinq tableaux géogénealogiques", Paris, 1947 աշխատությունը: Անհրաժեշտ է նշել, որ այսօր 2006 թ. շնորհիվ Պ. Հովհաննիսյանի, Գ. Գյուլբենկյան հիմնարկության հովանավորությամբ սկսվել է Ն. Աղոնցի երկերի բազմահատորյակների հրատարակությունը, և այսօր հայագետների տրամադրության տակ է «Հայաստանի պատմություն» աշխատության մոտ հրատարակությունը. տե՛ս Աղոնց Ն., Երկեր, Զննական պատմություն հայոց (այսուհետև՝ ՀՊ), հ. V, Երևան, 2009:

² Հովհաննիսյան Պ., Ն. Աղոնցի «Հայոց քննական պատմության» ստեղծագործական ճակատագիրը, Պատմա-բանասիրական հանդես (այսուհետև՝ ՊԲՀ), Երևան, 2001, №1

«Հայոց պատմություն» աշխատությունը շատ հարուստ է իր ժամանակաշրջանի գիտական ձեռքբերումներով: Ն. Աղոնցի հետ միաժամանակ խորհրդային Հայաստանում Գ. Ղափանցյանն առաջինն էր, ով հայերեն գրել էր ընդարձակ մենագրական ուսումնասիրություն՝ «Ուրարտուի պատմություն»-ը³:

Ն. Աղոնցն ունի մի շարք ուշագրավ, այժմ ևս գիտականորեն կենսունակ դիտարկումներ, այդ թվում ուրարտական արշավանքների երթուղիների ճշգրիտ կռահումներ, մի շարք երկրների անունների և տեղադրումների պարզաբանումներ, ուրարտա-հայկական տեղագրական ընդհանրությունների բացահայտման բազում փաստեր:

Ուրարտական տեղանունների համադրությունների շարքում արժեքավոր է Ն. Աղոնցի կողմից առաջարկված էրիկուախի-Որկով նույնացումը: Այս երկիրը հիշատակվում է Մենուա արքայի Յուլակերտի արձանագրության մեջ⁴, որը հայտնաբերվել է Արաքս գետի մոտ գտնվող Ղաշբուռուն գյուղից: Ն. Աղոնցը ուրարտական սեպագիր աղբյուրների էրիկուախի երկրանունը նույնացրել է Մասեաց-ոսն գավառի Որկով գյուղանվան հետ, որը համապատասխանում է Իզդիրից հարավ, Մեծ Արարատի հյուսիսարևմտյան լանջին գտնվող այժմյան Օրկոֆի տեղանվանը: Որկովի գյուղանունը իր աշխատությունում հիշատակել է նաև հինգերորդ դարի հայ պատմիչ Ղազար Փարպեցին: Ն. Աղոնցի այս համադրությունը ուրարտագիտության մեջ ընդունել են Գ. Ղափանցյանը, Ն. Հարությունյանը և այլք⁵:

(156), էջ 64, նույնի՝ Աղոնց Ն., Երկեր, Զննական պատմություն հայոց, հ. V, Երևան, 2009, էջ 6; Պետրոսյան Ա., Ն. Աղոնց. Երկեր, հ. Ա, Պատմագիտական ուսումնասիրություններ, ՊԲՀ, 2006, № 3, էջ 280-285: Ինչպես նաև ուրարտագիտության մեջ Ն. Աղոնցի կատարած հետազոտությունների և դիտարկումների համար տես Հարությունյան Ն., Ն. Աղոնցը և ուրարտագիտությունը, ՊԲՀ, 1997, № 2, էջ 215-224; Ն. Աղոնցի գիտական գործունեության վերաբերյալ տես Գիզալեան Գ., Նիկողայոս Աղոնցը որպես պատմաբան, Լիբանան, 1943; նաև՝ Յուզբաշյան Կ., Նիկողայոս Աղոնցի գիտական ժառանգությունը, ՊԲՀ, 1962, № 4, էջ 115-127:

³ Ղափանցյան Գ., Ուրարտուի պատմությունը, (այսուհետև՝ ՈւՊ), Երևան, 1940:

Историко-лингвистическое значение топонимики древней Армении (այսուհետև՝ ИАТДА), Ереван, 1940.

⁴ Арутюнян Н., Корпус урартских клинообразных надписей (այսուհետև՝ КУКН), Ереван, 2001, № 48 – Salvini M., Corpus Dei Testi Urartei (այսուհետև՝ СТУ), v. I, Roma, 2008, A 5-27.

⁵ Adontz N., HA, էջ 201, ինչպես նաև՝ Капанцян Г., Историко-лингвистическое значение топонимики древней Армении (այսուհետև՝ ИАТДА), Ереван, 1940, с. 51,

Վանում հայտնաբերված Մենուայի արձանագրություններից մեկում հիշատակվում է Ուսուսուանի երկիրը, որը նվաճվել է Արպույանի քաղաքով հանդերձ: Ուսուսուանիի հետ հիշատակվում են Նիրիբայի դաշտի երկիրը՝ Կալիբլիանի քաղաքով, Տուշուրիեխի երկիրը՝ Խուլմերունի քաղաքով, Էրունի քաղաքը, Ուլիբանի քաղաքը՝ Կիրպունունի քաղաքով⁶: Ն. Ադոնցն Ուսուսուանի համադրում է Սասունի հետ: Նշենք, որ նրա այս լեզվաբանական համեմատությունը հաստատվում է նաև աշխարհագրական տեսակետից: Ուսուսուանիից առաջ հիշատակվող Կալիբլիանի քաղաքը նա փորձում է մոտեցնել Ջիբենե-սուի ակունքներում գտնվող Բիլ-Կալենին, իսկ Ուսուսուանիից հետո հիշատակվող Խուլմերունի քաղաքը ասուրական Կուլմերին է՝ հայկական Ք(ու)ղիմարը: Հետևաբար, ըստ Ն. Ադոնցի, Կալիբլիանիի և Խուլմերունիի միջև գտնվող Ուսուսուանի երկիրը Սասունի շրջանն է⁷:

Ուրարտական տեղանուններից արժեքավոր է Ուրմիա լճից հարավ ընկած Մանայի թագավորության բնակատեղիներից Իգիրտու-Բերդիգորի կապակցությամբ արված Ն. Ադոնցի համադրությունը: Իգիրտուն հիշատակվել է Սալմանասար III-ից մինչև Աշշուրբանապալ ընկած շրջանը, սակայն, ամենից շատ հիշատակվում է Սարգոն II-ի կառավարման տարիներին⁸: Քաղաքի տեղանյացման խնդրին

прим. 3; Арутюнян Н., Топонимика Урарту (այսուհետև՝ ТУ), Ереван, 1985, с. 260-261: Հմմտ. նաև՝ Меликушвили Г., Урартские клинообразные надписи (այսուհետև՝ УКН), Москва, 1960, с. 425-426; Diakonoff I., Kashkai S., Geographical Names According to Urartian Texts (այսուհետև՝ GNAUT), Wiesbaden, 1981, pp. 31-32.

⁶ Арутюнян Н., КУКН, № 44 - Salvini M., CTU, I, A 5-9.

⁷ Ադոնց Ն., ՀՊ, էջ 199, ծնթ. 91: Նշենք, որ Ն. Ադոնցի այս տեսակետի հետ համակարծիք է նաև Հ. Խորիկյանը: Տե՛ս Խորիկյան Հ., Սատրապական Հայաստանի արևմտյան և հարավային սահմանները մ.թ.ա. 6-4-րդ դարերում, ՊԲՀ, 2005, № 3, էջ 190: Հ. Խորիկյանը Ուսուսուանի երկիրը (ու-ի անկումով) նույնացնում է Բեռիստունի արձանագրության Ջուգաիայի հետ: Մինչդեռ Հ. Կարազյոզյանը Ուսուսուանին կապում է Բսանքի հետ, տե՛ս՝ Կարազյոզյան Հ., Սեպագիր տեղանուններ (Այրարատու և հարակից նահանգներում), Երևան, 1998, էջ 307, ծնթ. 11, ինչպես նաև էջ 41:

⁸ Սալմանասար III-ի համար տես Luckenbill D., Ancient Records of Assyria and Babylonia (այսուհետև՝ ARAB) I, Chicago, 1926, p. 587; Grayson A., The Royal Inscriptions of Mesopotamia (այսուհետև՝ RIMA), v. III, Toronto, 1996, p. 70, իսկ Աշշուրբանապալի՝ Luckenbill D., ARAB, II, 786; Дьяконов И., Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту (այսուհետև՝ АВИИУ), ВДИ, 1951, № 2, 3, 4, 72 (II, 95-III, 26); իսկ սարգոնյան տեքստերի համար՝ Luckenbill D., ARAB, II, 6, 13, 56 (2); Дьяконов И., АВИИУ, 46 (52, 75), 49 (6).

անդրադարձել են բազմաթիվ հետազոտողներ, այն նույնացրել են Քալլանթու թեփեի կամ Քալայջի թեփեի հետ, տեղորոշել Սաքըզի շրջանում, տեղայնացրել են Բանեհի մոտ, Բուկանից հյուսիս և այլն⁹։ Այս բոլոր տեղորոշումների մեջ Ն. Ադոնցը Իզիրտուն համադրել է Բերդեստորի հետ, մի քաղաք, որին համապատասխանում է Իզիրտունի՝ ասորեստանյան աղբյուրներից ենթադրվող տեղադրությունը, որը գտնվել է Ջամուա նահանգի և Պադդիրայի հարևանությամբ¹⁰։ Ն. Ադոնցի այս տեղորոշման հետ մասնագիտական գրականության մեջ համաձայնվել են մի շարք հեղինակներ¹¹։

Ուրարտական ժամանակաշրջանի տեղանունների համադրությունների մեջ արժեքավոր են նրա կողմից արված հետևյալ դիտարկումները։ Կալխուում քարե սալերի վրա հայտնաբերված Թիզլաթպալասար III-ի արձանագրություններից մեկում նշված մի շարք տեղանունների հիման վրա Ն. Ադոնցը սեպագիր աղբյուրների Կիլիսսան համադրում է Քիլիսի, Իզգեդան՝ Ազդինի հետ, որոնք գտնվել են Էնգիտե (պատմական Անձիտ)՝ այժմյան Թուրքիայի Սիլվանի շրջանում։

Սեպագիր աղբյուրներում հիշատակված Նալ լեռան մոտ գտնվող Սարդարեի նախատիպը Ն. Ադոնցը համարում է Սարդաուրիին։ Նույն Կալխուի արձանագրության մեջ հիշատակվող Բիսիա տեղանունը, որը ուրարտական ամրոց է եղել «Նալ լեռան հետևում», ինչպես նշվում է արձանագրության մեջ, նա նույնացնում է ներկայիս Սղերդի շրջանի Բիշիի հետ¹²։ Հետագայում մասնագիտական գրականության մեջ Ն. Ադոնցի այս տեղանվանական համադրումներին հիմնովին համապատասխանեցին Էնգիտե երկրի մասին Ֆոռերի կողմից արված Դիուաբ-Դիլբի և Աբբիսսա-Ֆիս նույնացումները, որոնք գտնվում են ներկայիս Խաննի բնակատեղիի մերձավորությամբ¹³։

⁹ Меликишвили Г., Некоторые вопросы истории Манейского царства, ВДИ, 1949, № 1, с. 57-72; Аруммян Н., ТУ, с. 87, նույնի՝ КУКН, էջ 513-514. Մանայի թագավորության պատմության, նրա տեղանունների, և հատկապես նրա մայրաքաղաքի տեղորոշման վերաբերյալ առավել մանրամասն տե՛ս Գրեկյան Ե., «Մանայի թագավորություն» թեկնածուական ատենախոսությունը, Երևան, 2002, էջ 181-183 և հղումներ 830, 831, 832, 833, 834։

¹⁰ Adontz N., HA, p. 101, ծնթ. 1.

¹¹ Аруммян Н., ТУ, с. 87; Գրեկյան Ե., «Մանայի թագավորություն», էջ 183։

¹² Adontz N., HA, p. 93-94.

¹³ Forrer E., Provinzeinteilung des assyrischen-Reicher (այսուհետև՝ PAR), Leipzig, 1920, S. 85, ինչպես նաև Հարությունյան Ն., Ն. Ադոնցը և ուրարտագիտությունը, էջ 215։

Ն. Ադոնցն իր «Հայաստանի պատմություն» աշխատության մեջ անդրադարձել է նաև ասորեստանյան սեպագիր աղբյուրներում վկայված Աշշուրիկիշա (ասսուր. «Աշշուրը նվիրել է») քաղաքին: Այն Ք.ա. VIII դարում Ուլլուբա երկրում կառուցել է Թիզլաթպալասար III-ը, ինչը իր տարածքով համընկնում է այսօրվա Խուլա-Կուլպի շրջանին՝ Վանա լճից արևմուտք: Նա իրավամբ Աշշուրիկիշան նույնացրել է «Աշխարհացոյց»-ի Քիշի հետ¹⁴, որը եղել է պատմական Աղծնիքի քաղաքներից, և, միաժամանակ, Քղիմարը նույնացրել է ասորեստանյան և ուրարտական սեպագիր աղբյուրներում վկայված Կուլլիմմերի-Կուլմերիի՝ բյուզանդական աղբյուրների Խլոմարոնի հետ, որը գտնվել է Սիլվանից հարավ-արևելք¹⁵:

Փաստական նյութի սղության պատճառով Ուրարտուի տեղանունների շարքում զգալի դժվարություն է հարուցել սեպագիր աղբյուրների Խարդա քաղաքի տեղադրումը: Ասորեստանյան թագավոր Սարգոն II-ի ժամանակվա հետախուզական նամակներից հայտնի է, որ ուրարտացիները պահակային ծառայություն են կատարել Խարդայում: Այդ նույն նամակում, այնուհետև, հիշատակված է ինչ-որ իտուացի պալատականների վերադարձը Եփրատից, ինչպես նաև պահակային ծառայություն կատարելը Շուրուբեում¹⁶:

Ն. Ադոնցը ուրարտական արձանագրություններում հիշատակված Խարդայի տակ ենթադրել է Խարդ-բերդը (Խարդ-բերդ) և այն նույնացրել այժմյան Խարբերդի կամ Խարպուտի հետ՝ Արածանիի ստորին հոսանքում, Եյազըղից մի փոքր հյուսիս-արևելք¹⁷: Հետագայում մասնագիտական գրականության մեջ այս տեսակետը իր աշխատություններում ընդունել է Ն. Հարությունյանը¹⁸:

Մեծ կարևորություն է ներկայացնում Ն. Ադոնցի՝ Վերին Եփրատի հոսանքում, Մելիտեա (այժմյան՝ Մալաթիայի մոտ) երկրի մի շարք քաղաք-ամրոցների՝ նրա կողմից արված համադրությունը անտիկ և հին հայկական աղբյուրների համապատասխան տվյալների հետ¹⁹:

¹⁴ Երեմյան Ա., Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Երևան, 1963, էջ 114:

¹⁵ Adontz N., HA, p. 198, ծնթ. 1; Арутюнян Н., ТУ, с. 118, Forrer E., PAR, S. 87; Diakonoff I., Kashkai S., Geographical Names..., p. 69.

¹⁶ Дьяконов И., АВВИУ, § 50 (34, 35).

¹⁷ Adontz N., HA, p. 120.

¹⁸ Арутюнян Н., ТУ, с. 224, ինչպես նաև նույնի՝ Буда́нхлу (Урарту) (այսուհետև՝ БУ), Ереван, 1970, с. 53, прим. 174.

¹⁹ Մելիտեա երկրի քաղաք-ամրոցների մասին տե՛ս Меликшвили Г., Урартские

Այսպես, ըստ նրա՝ Թումեիշկին Եփրատի ծախ ափին գտնվող Թոմիսան է, հին հայկական Թմնիսը (այժմյան՝ Իզդուլուն), որը լավ վկայված է Շուփքի թագավորության պատմությունից: Իսկ Չաուրախին անտիկ աղբյուրների Կլիմա Չարինեսն է, հայկական Չավրեքը՝ աշխարհացույցյան Չորրորդ Հայքի գավառներից մեկը Արածանիի գետաբերանի մոտ: Իսկ Կարնիշին, ըստ նրա, հիշեցնում է Պևտինգերյան քարտեզի Կոռնեն²⁰, որը հռոմեական կայան էր Մալաթիայից հարավ-արևելք, Եփրատի աջ ափին, Կալուդիայում²¹:

Անդրադառնալով Վանա լճից հարավ ընկած սեպագիր դարաշրջանի աշխարհագրական միավորներին՝ Ն. Ադոնցն ուշադրությունը սևեռել է Տումուրրուի վրա: Ասորեստանյան թագավոր Սինախերիբի (Ք.ա. 705-681 թթ.) արձանագրությունների տվյալներով դա բնակատեղի է, որը Կիբշուի հետ միասին ընկած է եղել «Նիբուր լեռան վրա» (այժմյան՝ Ջուդի-դադ)²²: Ի դեպ, Կիբշուն մասնագիտական գրականության մեջ սովորաբար նույնացվում է այժմյան Չեֆշեի հետ՝ Ջախոյից 14 կմ հյուսիս-արևելք՝ Արևելյան Խաբուրի ավազանում²³:

Տեղադրման և տեղանունների հնչյունական համապատասխանության տեսանկյունից, միանգամայն իրավացի է Ն. Ադոնցը, երբ ասորեստանյան սեպագրերի Տումուրրուն նույնացնում է հայ պատմագիրների կողմից վկայված Տմորիքի հետ²⁴, որը միջնադարում զբաղեցրել է Արևելյան Խաբուրի ամբողջ ավազանը՝ Վերին, Միջին և Ներքին Կորդիք գավառներով²⁵:

Չնայած այն համագամանքին, որ Ն. Ադոնցի ուրարտագիտության վերաբերյալ մի շարք տեսակետներ այլևս չեն ընդունվում կամ վիճելի են արդի պատմագիտության մեջ, սակայն դա բոլորովին էլ չի նսեմացնում ուրարտագիտության զարգացման մեջ ներդրած նրա հսկայական ավանդը: Թեև անցել է մի քանի տասնամյակ, սակայն այսօր էլ Ն. Ադոնցի բազմաթիվ տեսակետներ հաստատվել են,

клинообразные надписи (այսուհետև՝ УКН), Москва, 1960, с. 306-307, № 158.

²⁰ Adontz N., HA, p. 199.

²¹ Այս երկրի տեղադրության մասին տե՛ս Երեմյան Ս., Հայաստանը ըստ

«Աշխարհացոյց»-ի, էջ 59:

²² Дьяконов И., АВВИУ, § 50 (34, 35).

²³ Adontz N., HA, p. 58, 122; Forrer E., PAR, p. 37; Дьяконов И., АВВИУ, 10, прим. 74.

²⁴ Adontz N., HA, p. 122; Арутюнян Н., ТУ, с. 190.

²⁵ Երեմյան Ս., Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 86:

շատերը՝ դեռևս ամսվազն ունեն կյանքի իրավունք: Հանգամանք, ինչը
ևս մեկ անգամ վկայում է նրա՝ մեծ գիտնական լինելու մասին:

SONA GRIGORYAN

THE TOPONYMS OF THE ARMENIAN HIGHLAND ACCORDING IN THE "HISTORY OF ARMENIA" OF N. ADONTZ

In the second half of the 19th century the Armenian nation gave birth to several great personalities, who raised the Armenian studies to higher level. Among those great researchers N. Adontz must be mentioned. In the last period of his life he occupied himself with the research of the history of Biajnili-Urartu. The results of his research were posthumously published in 1946 in a voluminous work under the heading "History of Armenia". In his work he dedicated himself mainly to the research of the military-political events of Biajnili-Urartu (IX – VI centuries B.C.), to its toponyms and to the names of its gods. In reality he never had a goal to occupy himself with the research of the history of Urartu. Actually, we have to do here with a voluminous work of a greater research, in which the part, dedicated to the events of the Urartian epoch, was to make up only one portion of that more comprehensive research which he intended to realize. We should note that this study by N. Adontz is rich in foreign sources. He consulted for it the works by E. Forrer, A. Sayce, F. Thureau-Dangin, S. F. Lehmann-Haupt etc. But the urartological studies of the Soviet period are missing here. It is known that simultaneously G. Kapantsyan was active in Soviet Armenia who first wrote an extensive monograph "The History of Urartu" (Yerevan, 1940). In the juxtaposition of the Urartian toponyms is very significant the identification of the toponyms Erikuahi-Orkov. He has identified the toponym Erikuahi of Urartian cuneiform sources with the name of the village Workov of the province Masiaz Otn which also the historian Khazar of Parpi mentions. In the urartology this point of view was adopted by N. Harutjunyan. In the inscriptions of the king Menua, which were discovered in Van, the country of Ususuani is mentioned which was occupied together with the town Arpujani. N. Adontz identifies Ususuani with Sasun (H. Khorikyan agrees with this theory, whereas H. Karagjozyan identifies it with Bsanq). Among the Urartian toponyms the identification is important, which he realized with respect to settlement Izirtu-Berdizor of the Kingdom Mana which lies to the south of the lake Urmia. Izirtu was mentioned in the period from Salmanasar III to Sargon II. It was mostly mentioned under the reign of Sargon II. With the question of the localization of the town a lot of researchers have occupied themselves. They have identified it with Qaplanu tepe, Qalajgi tepe and located in the neighborhood of Saqz, near Baneh, to the north of Bukan, but N. Adontz has compared Izirtu with Berdesor, a town which corresponds to Izirtu and was situated in the neighborhood of the state Zamua and Paddira. G. Melikishvili,

N. Harutjunyan, E. Grekyan agreed with this localization by N. Adontz. Therefore, despite the fact that some points of view of Adontz concerning the Urartology are disputable in the modern Urartian studies, his contribution to this branch of history is immense.